

УДК 341.215.4: 159.9.07

DOI: 10.31732/2663-2209-2024-75-194-200

ЧИННИКИ СТАБІЛЬНОГО ПОВЕРНЕННЯ БІЖЕНЦІВ: МЕТОДИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОПЕРАЦІОНАЛІЗАЦІЇ ЗМІННИХ

Ольга Кочубейник¹

¹Доктор психологічних наук, головний науковий співробітник відділу психології політико-правових відносин, ІСПП НАПН України, м.Київ, Україна, e-mail: kochubeynyk@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6460-8494>

FACTORS OF SUSTAINABLE REFUGEE RETURN: METHODOLOGICAL ASPECTS OF THE OPERATIONALIZATION OF VARIABLES

Olga Kochubeinyk¹

¹Doctor of psychological sciences, chief researcher of the department of psychology of political and legal relations, Institute of Social and Political Psychology of the NAES of Ukraine, Ukraine, Kyiv, e-mail: kochubeynyk@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6460-8494>

Анотація. Статтю присвячено аналізу теоретичних та методичних проблем концептуалізації найбільш важливого поняття в дискурсі біженців – стабільного повернення. Інтерпретації “післявоєнного повернення” є політично забарвленим процесом у багатьох дискурсах як для репатріантів, так і для тих, хто залишився на території країни під час війни, що змушує багатьох спостерігачів сумніватися в понятті безпроблемного повернення «додому». Зокрема, залишаються сумніви щодо умов і добровільності повернення, здатності окремих осіб, які повертаються, реінтегруватися у своїх країнах і регіонах, а також стійкості процесу повернення. У дослідженні характеризуються умови, які впливають на рішення біженців, що перебувають у тривалому переміщенні, щодо повернення додому. Основну увагу приділено складності повернення біженців і необхідності розгляду різних аспектів переміщення для сприяння стійким рішенням про повернення. Автор стверджує, що відсутність загально визнаного визначення «стабільного повернення» створює проблеми при порівнянні ефективності різних програм, які пропонують біженцям. У статті окреслено низку методичних труднощів в організації соціально-психологічного дослідження чинників репатріації. Насамперед мова йде про практичну складність встановлення критеріїв добровільності повернення. Показано, що навіть у рамках добровільної репатріації слід розрізняти різні ступені «добровільності»: від повернення заради повернення до повернення заради отримання фінансової допомоги чи інших пільг. Наголошується на тому, що рішення про репатріацію слід розглядати як неуніфіковану, гнучку, динамічну, багатовекторну систему, що має множинні координати у життєвому досвіді біженця. Тому в соціально-психологічних дослідженнях стабільне повернення слід операціоналізувати як процес, який дозволяє особам забезпечувати та підтримувати політичні, економічні, соціальні та психосоціальні умови, необхідні для підтримки гідного способу життя. В підсумку стверджується, що пошук чинників стабільної репатріації залишатиметься актуальною проблемою протягом багатьох років, що посилює увагу до методичних аспектів визначення цих чинників.

Ключові слова: стійке повернення біженців, добровільність повернення, репатріація, досвід біженця, гідність.

Формули: 0; рис.: 0, табл.: 0, бібл.: 10

Abstract. This article describes theoretical and methodological problems of conceptualizing an essential concept of refugee's discourse – “sustainable refugee return”. Interpretation of “post-war return” is a highly politically charged process in number of discourses, both for returnees and those who did not migrate. The challenging area is the notion of an unproblematic return “home”. Specifically, doubts remain both about the conditions and voluntariness of return, the ability of individual returnees to reintegrate in their home countries and regions, and the wider sustainability of the return process. The study explores the conditions that influence refugees decisions about protracted displacement on return home. The main attention is given to the complexity of refugee return and the need to consider developmental dimension of displacement to facilitate sustainable solutions. There is no universally accepted legal definition of sustainable repatriation. This reason creates a lot of challenges in comparing the effectiveness of different refugee programmes. The article outlines methodological difficulties in the organization of socio-psychological study of sustainable repatriation factors. First of all, it is necessary to point out practical difficulty of identifying criteria for the voluntariness of return. It is shown that even within the framework of voluntary repatriation, different levels of “voluntariness” should be distinguished: from “return because of the return itself” to “return on purpose of receiving financial assistance or other benefits”. It is agreed that the decision to repatriate should be viewed as a extremely non-unified, flexible, dynamic, multi-vector system that has multiple coordinates in refugee experience. Therefore, in socio-psychological research, sustainable return should be operationalized as a process which enables individuals to secure and sustain the political, economic, social and psychosocial conditions needed to maintain life, livelihood and dignity. In conclusion, identification of factors of sustainable return will remain an actual problem for many years, which increases attention to methodical aspects of determining these factors.

Keywords: sustainable refugees return, voluntariness of return, repatriation, refugee experience, dignity.

Formulas: 0; fig.: 0, tab.: 0, bibl.: 10

Постановка проблеми. Збройні конфлікти, насильство, політична нестабільність і безпекові загрози завжди вважалися найвагомими причинами міграції. Суттєві людські жертви, масова еміграція, зменшення народжуваності і, очевидно, тривалий період відновлення якості життя після війни очікувано є непоправними наслідками російської агресії. За різними оцінками, в Україні війна змусила покинути свої домівки майже 13 млн. людей, тобто фактично третина довоєнного населення змушена була або переїхати на інші території у межах України, або виїхати за кордон. Зараз в Європі перебувають 7,8 млн. українських біженців, з яких 4,8 млн. отримали статус тимчасового захисту. Кількість внутрішньо переміщених осіб (ВПО) в Україні становить 6,5 млн. Це – найбільше переміщення людей у Європі з часів Другої світової війни. Звісно, втрати населення найскладніше відновлювати. Тому проблема повернення українських біженців стала формулюватися як актуальне завдання соціальної політики вже у 2022 р. А відповідно, запитом до психологічних досліджень є пошук тих чинників, що сприятимуть розробленню ефективних програм добровільної репатріації та реінтеграції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Протягом останніх 30 років розроблено чимало програм, які спрямовані на вирішення проблем добровільного повернення і які вже пройшли певний моніторинг успішності та можуть бути використані як точка відліку для українських програм сприяння репатріації та реінтеграції. Можна навести у приклад «Gefaciliteerde Terugkeer Afgewezen Asielzoekers (GTAA) в Нідерландах, «Le Programme de reinsertion des etrangers invites a quitter le territoire», «Le Programme developpement local-migration (PDLM), «Le Contrat de reinsertion dans le pays d'origine (CRPO)», «Le Programme co-developpement migration (PCDM)» у Франції, «Assisted Return Programmes to Sri Lanka, Turkey, Pakistan, Northern Iraq and Horn of Africa», яка реалізовувалася у Швейцарії. Проте з

очевидних причин ці програми не можуть бути автоматично перенесені в українські реалії. Тому мова йде про те, щоб, використавши світовий досвід, доповнити програми чинниками, які забезпечать адаптацію цих та інших програм до умов нашої країни. Основою адаптаційних напрямів, своєю чергою, повинні слугувати висновки соціально-психологічних досліджень, які забезпечать інформацією про умови, наміри, мотиви й різноманітні особливості життєвого досвіду українських біженців.

Формулювання цілей статті. Мета статті полягає у окресленні методичних особливостей вибору критеріїв, що застосовуватимуться при вивченні психологічних чинників стабільного повернення українських біженців та успішності подальшої їхньої реінтеграції.

Виклад основного матеріалу дослідження. Наприкінці ХХ ст. уряди та окремі діячі, що розробляли політику у справах біженців та міграції, активно конструювали дискурс повернення, причому повернення дедалі частіше розглядалося як таке, що має наслідки не лише для окремих осіб, а й для громад та країни загалом. Тобто це означає, що *добровільна репатріація та подальша успішна реінтеграція* мають вирішальне значення для усіх процесів національного відновлення та реконструкцій.

Міжнародні організації, які надають допомогу у вирішенні проблеми репатріації, все частіше стверджують, що лише повернення недостатньо для переходу країни до миру; скоріше, необхідно, щоб повернення було «успішним», тобто стабільним. Досвід показує, що у разі, коли стійкість повернення та реінтеграція біженців і внутрішньо переміщених осіб не забезпечуються належним чином, у країні зростають ризики внутрішніх конфліктів, наслідки яких можуть бути не менш жахливими, аніж втрати війни. Успішність чи неуспішність повернення також може бути індикатором наявності низки інших проблем у країні, включаючи прогрес у досягненні цілей сталого розвитку та «ступінь», до якої відношення між

громадянами і державою будуть відновлені в поствоєнний період» (Petrin, 2002, 5).

Очевидно, що самого факту фізичного повернення не може бути достатньо; повернення повинно бути «успішним» і «стійким». Проте ключовим питанням залишається власне *критерій успішності та стійкості* – і, зокрема, важливим є оцінювання соціально-психологічних наслідків для окремих осіб, які повертаються, а також важливим є вектор суспільних наслідків, тобто для спільнот у окремих містах чи регіонах країни. Адже повернення біженців, якщо питома вага буде істотною в певній спільноті, може спровокувати різного роду напруження, що, своєю чергою, провокуватиме нове переміщення. Варто враховувати, що репатріація й реінтеграція означають – у значній кількості випадків – відсутність роботи, житла, проблеми із залученням до соціальної інфраструктури, а в підсумку зростання конкуренції за ресурси і, очевидно, розхитування уявлень про соціальну справедливість, яка є основою багатьох порядків соціальності. Як приклад, можемо навести типову лінію розламу уявлень про справедливість: біженці, що повертаються у країну за сприяння фондів чи програм, часто отримують фінансову допомогу, проте співвітчизники, що залишалися під час війни в країні, не завжди сприймають це як справедливість: «всю війну перебували у комфорті, а тепер ще й отримали гроші». Або інша ілюстрація: доволі часто біженці за час перебування за кордоном отримують знання, які допомагають їм зайняти високооплачувані вакансії, ніж це доступно для співвітчизників, що, навпаки, внаслідок стресових розладів, мають нижчі показники професійних компетенцій, погіршення психічного та фізичного здоров'я, що зменшує їхні шанси на ринку праці.

Можливі соціальні напруження на кшталт наведених також означають формування нових викликів для політичної влади, оскільки їхнє подолання означає потребу у швидких трансформаціях порядку соціальності від війни до миру, мало того, ці трансформації повинні

забезпечити зростання потенціалу солідарності, ґрунтованого на уявленнях про справедливий розподіл ресурсів, благ, пільг тощо. В протилежному випадку навіть добровільне повернення не буде стійким, ті самі мігранти можуть знову поїхати до місць колишнього перебування (Koser, 2001, 5). Отже, якщо умови для повернення є невідповідними, то сам факт повернення перетворюється на тиск для поствоєнної країни, провокуючи нестабільності, конфлікти та поновлення еміграції.

Стієке повернення біженців розглядається як сукупність процесів, які відновлюють колишніх біженців у країні походження, з якої вони змушені були виїхати через ризики, спричиненні збройним конфліктом. Воно є таким, що забезпечує особам, що повертаються, належні умови щодо безпеки, житла, засоби до існування та доступ до послуг, що сумарно зменшує ймовірність вторинного переміщення в країні походження (тобто як ВПО) або переміщення назад до країн захисту чи у третю країну. Однак в такому визначенні криється небезпека: воно не деталізує того, що можна назвати «належними умовами». Мало того, біженці – це доволі розмитий, формальний маркер. Насправді потреби людини, що веде бізнес, і пенсіонера, що полишив активну професійну діяльність, різняться кардинальним чином. Так само, як і потреби людини, в якій повністю зруйноване житло і загалом місто, в якому вона проживала до війни, повністю знищене, відрізняються від потреб людини, яка повернеться в рідне місто, рідну домівку, де збережено усі речі. Це означає, що рішення про повернення і успішність подальшої реінтеграції є неуніфікованою, гнучкою, нестабільною, багатовекторною системою, що має множинні координати у життєвому досвіді біженця.

У масовому дискурсі, який часто оприявнюють ЗМІ, доволі часто фігурує припущення, що біженці, які змушені були рятуватися від збройних конфліктів, здебільшого повертатимуться добровільно – спонтанно чи організовано – відразу по завершенню війни. Це припущення

ґрунтується на системах, які зосереджуються на розв'язанні конфліктів, інтересах міжнародної спільноти, на інтересах урядів країн, що надають захист, а також на інтересах урядів країни походження, і, крім того, враховують потужність та мобілізацію організованих на міжнародному рівні програм репатріації (Um, 2023). Однак ці інтереси не повністю враховують мікрорівневі складності прийняття рішень щодо репатріації, занепокоєння людей безпекою та можливістю вирішувати повсякденні проблеми й задовольняти різноманітні потреби буденності після повернення. А такі мікрорівневі чинники, на наш погляд, і постають визначальними соціально-психологічними регуляторами прийняття рішення про репатріацію та подальшу стратегію реінтеграції.

Однак слід визнати існування низки методичних труднощів в організації соціально-психологічного дослідження чинників стабільного повернення та репатріації, яка спричинена насамперед тим, що виникає практична складність встановлення критеріїв добровільності повернення. Наприклад, часто важко розрізнити добровільне повернення біженців, які свідомо повертаються для сприяння поствоєнній відбудові країни, та повернення, рішення про котре було прийняте під тиском обставин. Приміром, не вдалося замінити тимчасовий захист на інші статуси, які дозволяють постійне проживання на території країни, що надавала захист, або на території третьої країни (Black, Gent, 2006). Мало того, навіть у рамках добровільного повернення можна визначити різні ступені «добровільності»: повернення може бути твердим рішенням про повернення заради самого повернення на батьківщину, проте це також може бути вибір заради отримання фінансової допомоги чи інших пільг. Як бачимо, одним із складних аспектів у дослідженні чинників стабільної репатріації та реінтеграції є, на наш погляд, діагностика намірів про повернення. З одного боку, наміри (мотиви) визначають доволі широке коло активностей особистості, її здатність адаптуватися до

нового порядку соціальності у поствоєнній країні, до нових практик повсякденності, до нового способу розподілу ресурсів та готовність людини пережити заново відчуття втрати. З іншого – наміри найважче діагностувати, позаяк при прямому опитуванні вони зазнаватимуть потужних деформацій з огляду на соціальну (політичну) бажаність, а також фактично є надзвичайно динамічним утворенням, яке може трансформуватися при зчитуванні «образу суспільства», точніше – міри збіжності уявлюваного і реального «суспільств».

Отже, критично важливим методичним аспектом у соціально-психологічних дослідженнях цієї площини питання про те, як можна операціоналізувати стабільність та успішність репатріації. І тут першим вразливим виміром виявляється саме розуміння стійкості, оскільки остання стала настільки часто використовуватися в різних контекстах, що майже втратила визначеність та однозначність. Наприклад, в огляді критеріїв стабільності Р. Гібсон та співавтори стверджують, що «з усіх модних слів і крилатих фраз, які циркулюють в академічному та політичному світі, стабільність може бути найбільш слизькою» (Gibson, Hassan, Holtz, Tansey, Whitelaw, 2013, 39), оскільки визначення стабільності варіює від таких широких операціоналізацій, як «все, що стосується поліпшення стану людини» до таких конкретних, як «відсоток вулиць, що є зручними для пішоходів» (Lawrence, 1998, 79).

Аналізуючи літературу, присвячену пошукам адекватних критеріїв, можна знайти кілька визначень, що стосуються репатріації. Наприклад, М.Каптейн і Д.Вемпе (Karpein, Wempe, 2001) ведуть мову про економічний, соціальний та екологічний виміри прийняття рішення про повернення, а отже, операціоналізація змінних має відбуватися у цих площинах. Звертаючись до пошуку критеріїв стабільності повернення, слід також тримати у фокусі уваги той факт, що мова може йти як про позиції окремої людини, так і про ширший контекст (спільноту).

Так, наприклад, С. Карвало зі співавторами (Carvalho, Perkins, White, 2002) зазначають, що вимірювання стабільності передбачає оцінювання того, чи зберігаються вигоди протягом усього життєвого циклу проекту повернення, чи існуватиме ширший вплив на інституційний розвиток.

Визначення «переваг і недоліків», які зважуються при прийнятті рішення про (не)повернення на індивідуальному рівні, на наш погляд, операціонально виглядає простішим. Так само й оцінювання стабільності повернення є простішим, хоча відтермінованим у часі. Очевидно, у тому випадку якщо репатріант згодом повторно емігрує, переміщується в межах країни або ж залишається вдома лише тому, що він був змушений прийняти таке рішення проти своєї волі, то таке повернення може розглядатися як *нестабільне*. Іншими словами, в такому випадку відносно просто контролювати, чи є повернення стабільними, відстежуючи вибірку тих, хто повернувся, і вимірюючи фактичні рівні рееміграції, подальшого переміщення та/або бажання виїхати.

З іншого боку, стійкість індивідуальних повернень може бути концептуалізована ширше з тим, щоб охопити чинники, важливі для довгострокового економічного та соціального добробуту (такі як дохід, зайнятість, доступ до медичної допомоги, освіти чи інших послуг). На наш погляд, доволі продуктивним є визначення *стабільності*, надане вже згадуваним дослідженням Міністерства внутрішніх справ Сасекса, де йдеться про такі критерії стійкості репатріації як соціально-економічні умови та рівень насильства і переслідувань, що операціоналізовані як «непогіршення протягом року після повернення», а саме: « [...] репатріація є стійкою, якщо соціально-економічні умови та рівень насильства і переслідувань суттєво не погіршуються після повернення протягом року» (Black, Gent, 2006, 24). Хоча тут також виникають методичні проблеми: як можна виміряти покращення чи погіршення соціально-економічних умов або ж рівня насильства. Який інструмент тут слід використати?

Наскільки вільними від зміщень, спричинених соціальною бажаністю, будуть відповіді респондентів?

Таке визначення наголошує на результатах повернення з точки зору його ширшого впливу на людей, а не лише фіксує факт їхнього фізичного місцезнаходження. Однак цінність моніторингу стабільності повернення на індивідуальному рівні будь-яким із цих двох способів залишається дискусійною. Незважаючи на те, що це в принципі не надто складно процедурно, вартість постійного моніторингу осіб, які повертаються, – навіть для того, щоб визначити, чи залишилися вони в місці свого походження, – може бути доволі високою. Особливо це стосується випадків, коли зворотний потік складається з біженців або мігрантів, які походять з різних територій.

Існують також контрольні показники, які слід встановити, навіть якщо обране визначення стабільності є вузьким, а саме: чи залишаються люди «вдома» після повернення. Наприклад, більшість країн світу дозволяють своїм громадянам залишати рідне село чи місто, змінивши їх на інші. Враховуючи це, у будь-якому місці, куди повертаються біженці, ймовірно, існує залишковий рівень еміграції серед населення загалом, який у принципі слід використовувати як орієнтир для вимірювання рівнів реміграції серед тих, хто повертається.

Подібним чином виникають питання щодо того, чи слід вимірювати надання тимчасового житла, доступ до базових послуг або рівень зайнятості чи доходу за якимось абсолютним стандартом чи відносно загального рівня, який має населення в місці походження (або навіть у місці проживання мігранта). На практиці спроби моніторингу досвіду репатріантів у такий спосіб є обмеженими, як і порівняльні дослідження, які б дозволили зіставити репатріантів із загальною групою населення в країні походження. Так, у Боснії та Герцеговині швейцарський уряд зміг контролювати досвід тих, хто повертається, здійснюючи виплати допомоги при поверненні двома частинами,

одну під час повернення, а другу – через шість місяців, хоча це можна вважати досить коротким періодом для моніторингу реінтеграції та оцінювання стабільності повернення (Amnesty International, 1998).

Слід також відзначити, що порівняльні дослідження, на основі котрих можна було б оцінити досвід репатріантів, є нечисленними. Мало того, самі спроби таких досліджень виглядають більш ніж проблематичними з тієї причини, що їхню постановку гальмують міркування політичного характеру. Зокрема, наміри провести перепис населення в Боснії та Герцеговині зупинилися не в останню чергу саме тому, що виникали політичні побоювання стосовно того, що такий перепис висвітлить той ступінь, за яким *політика повернення* зазнала невдачі, її заходи виявилися неефективними, а сама політика загалом виявилася нежиттєздатною (Amnesty International, 1998).

Виникає проблема, якщо репатріанти повертаються (або їх повертають) у країну, що має низький рівень життя, то цей процес – навіть попри надання фінансової підтримки, наприклад, на відновлення будинку, – може посилити подальше зубожіння населення, що вже проживає на батьківщині, позаяк фінансова підтримка не «перекриває» усі потреби, їхнє задоволення покладається на ресурси міста чи регіону. І, навпаки, напруга, що виникає, коли репатріанти повертаються до регіону з накопиченими фінансовими ресурсами та/або державною допомогою, є достатньо відчутною. Іншими словами, допомога провокує конфліктність та не настільки дієво сприяє формуванню взаємодії у спільноті.

Інший спосіб оцінити стабільність повернення полягає в тому, щоб адаптувати розуміння стабільності з концепції DFID (Department for International Development) про «стабільні засоби до існування», згідно з якими засоби до існування вважаються «стабільними», якщо їх можна підтримувати без зовнішньої допомоги, і їх вистачає для того, щоб протистояти різним неочікуваним проблемам. Застосовуючи таку інтерпретацію в контексті повернення

біженців або мігрантів, слід звернути увагу на те, як повернення – на колективному чи на індивідуальному рівні – зменшує (чи збільшує) залежність від зовнішніх чинників, насамперед отримання гуманітарної допомоги, у середньостроковій перспективі. Такий підхід видається більш доречним для інтегрального оцінювання стабільності повернення, відображаючи той факт, що сама структура стабільних засобів до існування в першу чергу пов'язана з інтегральним тлумаченням сукупної картини стабільності.

Висновки. Сучасна система надання допомоги біженцям з'явилася після Другої світової війни. Хоча кількість і масштаби криз біженців, які вирішує ця система, зазнала істотних змін з того часу епохи, організації та стратегії, розроблені для допомоги біженцям, здебільшого залишилися незмінними. Добровільна репатріація вважається найкращою стратегією допомоги біженцям, про що свідчать документи УВКБ ООН. Проте забезпечення стабільного повернення постає як доволі суперечлива програма. Адже неозвучуваним «правилом» є припущення, що репатріація завершує цикл біженця та припиняє його поневіряння та страждання. Однак насправді біженці зазвичай не повертаються додому: вони повертаються до своїх рідних країн, але вони не можуть повернутися до своїх будинків чи міст, оскільки ці місця зруйновані війною. Ідеалізованої версії дому, куди, як сподівається УВКБ ООН, повернуться біженці, більше не існує. Тому репатріація насправді є початком нових проблем у житті, що не робить її беззаперечно психологічно привабливою, як це подають спрощені інтерпретації цього процесу. Мало того, країни, до яких повертаються біженці, є менш стабільними та біднішими, ніж країни, у яких вони отримували захист, а тому виникають проблеми в розподілі ресурсів, пільг та інших благ. З іншого боку, твердження, що в країні, яка надала захист, біженців сприймають позитивно як трудовий чи демографічний ресурс, також не завжди відповідає дійсності.

І, нарешті, слід визнати, що сьогодні програми репатріації в більшості випадків виявляються непрактичною стратегією допомоги біженцям. Лише незначна кількість біженців може бути репатрійована в короткостроковій перспективі. Так, за даними 2018 р., з 20,4 мільйона біженців у світі лише 593 814 вдалося репатріювати (Global Report 2019, 227). Іншими словами, репатріація як

можливість була реалізована лише приблизно трьома відсотками біженців у світі. А це означає, що пошук чинників стабільної репатріації та успішної реінтеграції залишатиметься актуальною проблемою протягом багатьох років, що, своєю чергою, посилює увагу до методичних аспектів вивчення цих чинників та виокремлення різного роду критеріїв.

Література:

1. Amnesty International. (1998). *Bosnia-Herzegovina: All the way home: Safe "minority returns" as a just remedy and for a second future*. EUR 63/002/1998, 1 February 1998, Retrieved from <https://www.refworld.org/reference/countryrep/amnesty/1998/en/91539>
2. Black, R., Gent, S. (2006). Sustainable Return in Post-Conflict Contexts. *International Migration*. 44. 15–38. Doi: 10.1111/j.1468-2435.2006.00370.x.
3. Carvalho, S., Perkins, G., White, H. (2002). Social funds, sustainability and institutional development impacts: findings from an OED Review. *Journal of International Development*, 14(5), 611-625. Doi: 10.1002/jid.903
4. Gibson, R.B. & Hassan, Selma & Holtz, S. & Tansey, James & Whitelaw, Graham. (2013). *Sustainability assessment: Criteria and processes*. London, Routledge. Doi: 10.4324/9781849772716.
5. Global Report 2018. *UNHCR, 2019*. Retrieved from http://reporting.unhcr.org/sites/default/files/gr2018/pdf/GR2018_English_Full_lowres.pdf.
6. Kaptein, M., Wempe, J. (2001). Sustainability management: balancing conflicting economic, environmental and social corporate responsibilities. *Journal of Corporate Citizenship*, 1, 91-106.
7. Koser, K. (2001). The return and reintegration of rejected asylum seekers and irregular migrants. *Migration Research Series*, no. 4, IOM, Geneva. Retrieved from https://publications.iom.int/system/files/pdf/mrs_4_0.pdf
8. Lawrence, J.G. (1998) Getting the future that you want: the role of sustainability indicators, in D. Warburton (Ed.), *Community and Sustainable Development: Participation in the Future*. Earthscan, London.
9. Petrin, S. (2002). Refugee return and state reconstruction: a comparative analysis. *Working Paper*, no. 66. Retrieved from <https://www.unhcr.org/africa/media/refugee-return-and-state-reconstruction-comparative-analysis-sarah-petrin>
10. Um, K.. (2023). Refugee Return, Reintegration, and Sustainable Futurity: Politics, Pitfalls and Possibilities of Repatriation in Post-Conflict Situations. *Geopolitics*. 28. 1-31. Doi: 10.1080/14650045.2023.2170787.